Umění a mravnost [1991]
AVU, 30. 4. 1991

01
Opusťme ty myšlenky, které nás po vyslovení tématu hned a samy od sebe napadají, protože ty by nám jen překážely. Umění a mravnost nejsou dva světy, mezi nimiž bychom měli teprve s námahou ustavovat nějaké vztahy, a už vůbec ne v tom smyslu, že bychom na umění a na umělce měli snad přikládat nějaká měřítka navíc, že bychom na umělce měli vznášet nějaké další, mimoumělecké nároky, jimž by kromě uměleckosti měli dostát. Právě naopak se pokusíme jít až ke kořenům jak umění, tak mravnosti, abychom si ověřili, z jaké společné půdy vyrůstají, ba dokonce, do jaké míry jsou jim jejich nejhlubší kořeny společné.

02
Existuje však ještě další důvod, proč se zabývat vztahem mezi obojím, a to i kdybychom ony společné kořeny snad nenašli. Člověk žije život velice komplikovaný a náročný, a přitom si chce upevnit a zachovat svou vlastní integritu. I kdyby tedy šlo opravdu o dvě odlišné a od sebe oddělené sféry, o dva světy, musel by se člověk tázat, co mu umožní život a aktivitu v obou, aniž by v každé z nich byl někým jiným.

03
Proto vyjděme od člověka a od jeho lidské situace. Něco jsme si o tom již říkali, takže na to můžeme navázat. Především je tu cosi společného člověku i předčlověku a vůbec vyšším živočichům (a ostatně všem živým bytostem, ale to už raději necháme zcela stranou), totiž to, že se k té části světa, která je obklopuje, nějak vztahují, že se v ní zabydlují, zdomácňují a že z tohoto okolí, které může registrovat i vnější pozorovatel, dělají své osvětí, tj. osvojený kus světa, osvojené okolí.

04
Když to budeme chtít jako fenomén popsat z perspektivy příslušné živé bytosti, budeme mluvit o její situovanosti, tj. o její umístěnosti v jisté situaci či spíše v jisté sérii po sobě následujících situací. (Viz von Uexküllova škola a její důraz na „tunel“.) Pokusme se stručně popsat hlavní komponenty takové situace.

05
K situaci tu především náleží její subjekt, tj. ta živá bytost, o jejíž situovanost v oné situaci jde. Nebudeme se nyní blíže zabývat povahou toho, co nám dovoluje se na onu živou bytost dívat jako na subjekt a nikoliv jen jako na objekt, na předmět. Budeme jen pamatovat, že za subjekt nemůžeme považovat cokoliv, tedy např. nějakou věc, mrtvý předmět, kus kamene, skálu apod. Subjekt je pro situaci (a situace) základně důležitý, protože situaci spoluzakládá, tj. je pro situaci (a všechny své situace) konstitutivní. Bez subjektů by nebylo žádných situací.

06
Ke každé situaci dále náleží kus světa, který obklopuje subjekt a který je pro onen subjekt nějak relevantní (pokud relevantní není, nebude pojat do okruhu toho, v čem se subjekt zabydluje a co si osvojuje). V důsledku své zatíženosti dosavadní tradicí evropského myšlení jsme nakloněni považovat toto okolí za určitou množinu předmětů, tedy za jakousi hromadu věcí. Ale tak tomu ovšem není. Mezi těmito údajnými „věcmi“ jsou také nevěci, tj. jiné subjekty, jiné živé bytosti, a ovšem také jejich osvojená okolí. Tato okolí se přes sebe překládají a navzájem se prostupují a vytvářejí tak jakousi proměnlivou a takřka živou kontexturu, a ta je tou skutečnou částí světa, v níž je každý subjekt situován.

07
Za třetí tu je něco, co obvykle nebereme jako zvláštní komponentu a už vůbec ne jako

samostatný faktor situace, totiž aktivitu onoho subjektu, o jehož situovanost nám jde. Ale to právě musíme napravit. Aktivita subjektu je opravdu čímsi samostatným a dokonce by se dalo říci původním, sám subjekt zakládajícím. Víme totiž, že subjekt je sice subjektem svých akcí a aktivit, ale že vlastně je takový, jaké jsou jeho akce a co z něho tyto jeho vlastní akce udělají. Správný a účinný sportovní výkon je sice výkonem dobrého sportovce, ale ten se dobrým sportovcem stal tréninkem, tj. velkým aktivním úsilím, při němž rozhodeující úlohu nehrál on, jaký byl původně, ale spíše ty aktivity při tréninku, které z něho tak vynikajícího sportovce „udělaly“.

08
A posléze tu je ještě jedna „komponenta“, která však za skutečnou komponentu už dlouho vůbec počítána není a která opravdu vlastně žádnou „komponentou“ není. Komponenta znamená totiž součást, v našem případě součást situace. A zde jsou právě možné dohady o tom, zda jde nebo nejde o součást situace, neboť tu přestává platit samozřejmý logický princip, že část je menší než celek. Touto komponentou či spíše nekomponentou (budeme proto raději mluvit o faktoru) je budoucnost – ne ovšem budoucnost ve všeobecném a tedy neurčitém smyslu, nýbrž budoucnost jednak oné situace (či situačního tunelu), ale také budoucnost samotného subjektu oné situace. A tady právě vyvstává jeden obrovský problém, možná dokonce problémů víc.

09
Pomůžeme si jistým příkladem, který se nám ostatně právě nabízí. My totiž jako tzv. rozumné bytosti a vnější pozorovatelé (či spíše interpreti a modeloví konstruktéři) víme, že budoucnost jednotlivého subjektu, tj. jednotlivé živé bytosti, vlastně doopravdy nekončí její smrtí, nýbrž – má-li potomky - pokračuje v jistém smyslu dál jako budoucnost jedné linie, jedné variety, jedné rasy, jednoho druhu, rodu atd. Evolucionisté a paleobiologové nás o tom dostatečně poučují. Tak, jako je jednotlivé živá bytost zapojena do širších kontextů biotopu až biosféry, je zapojena do kontextu předchozího a následujícího vývoje, ovšem aniž by to věděla, aniž by si to vůbec mohla uvědomit.

10
Člověk je první a zatím jedinou živou bytostí, která si toho je vědoma všeobecně a která si tu uvědomuje také, pokud jde o ni samotnou. Proto si také klade otázku, jak se má chovat a co má dělat, aby její aktivity a tedy také ona sama jako subjekt nějak přiměřeně a náležitě odpovídala této budoucnosti, a to jak oné budoucnosti celého příštího příbuzenstva, tak budoucnosti toho společenství, k němuž se cítí vnitřně poutána, budoucnosti lidstva a lidského rodu vůbec, a snad i budoucnosti všeho živého, celé biosféry na této planetě – a kdož ví? snad budoucnosti života ve vesmíru.

11
Odpovědnost vůči takto široce a dalekosáhle chápané budoucnosti ovšem může dávat smysl pouze za předpokladu, že jde o odpověď na nějakou otázku či spíše výzvu. Jestliže evoluce byla a je odpovědí na výzvu budoucnosti, pak lidská odpověď musí představovat něco víc, něco o stupeň vyššího, totiž odpověď vědomou, totiž vědomou si oné výzvy a vědomou si také toho, čím sama jest jako odpověď na tuto výzvu. Budoucnost se tu náhle jeví jako cosi smysluplného a ze své iniciativy přicházejícího, nikoliv jako vakuum, jako prádnota, která je člověku naprosto pasívně k dispozici, tedy jeví se jako strukturovaná. V tomto novbém světle se zřetelně ukazuje, jak moderní člověk redukoval chápání sebe samého a své situovanosti, jak odřízl, amputoval lidské situaci a tím i sobě samotnému celou jednu dimenzi, dokonce tu nejdůležitější, na které je trvání a pokračování všeho ostatního primárně závislé.

12
A tím jsme odkryli tu nejspodnější zatím vrstvu, v níž jsou zakořeněny všechny lidské aktivity, nebo snad ještě přesněji vysloveno, to nejhlubší a nejjemnější vlášení

společných kořenů všech lidských aktivit. Člověk není to, co je, nýbrž je tím, čím a kým je, pouze tak, že se tím stává v odpovědi na nepředmětné výzvy přicházející budoucnosti, která není prázdná, ale strukturovaně smysluplná. V této nejspodnější vrstvě si jsou všechny lidské aktivity blízké. A žádnou z nich nemůžeme a nesmíme interpretovat tak, že tuto nejspodnější vrstvu, tyto její nejhlubší kořeny necháme bez povšimnutí.

13
Také umělec tvoří tak, že svou tvorbou, tj. svou specificky uměleckou aktivitou, odpovídá na nepředmětné výzvy. To jsme si přece ukazovali v předchozím semestru, kdy jsme se zabývali povahou uměleckého díla. K tomu se tedy nepotřebujeme podrobně vracet. Zbývá nám tedy onen druhý partner, ona druhá stránka, totiž mravní subjekt a mravnost. Také zde musíme nejprve odstranit některá nedorozumění.

14
Někdy se mravností rozumí soubor mravních či morálních návyků a zvyklostí, charakteristických pro určitou společnost a určitou dobu. Abychom se vyvarovali zbytečných omylů, budeme v tomto případě raději mluvit o morálce. Je to pochopitelně jen můj návrh a sám o sobě je nedůležitý, jde jen o úmluvu, o terminologickou konvenci. Co je však opravdu důležité, jsou předpoklady toho, aby k nějakým návykům mohlo vůbec dojít. Co to jsou vlastně návyky? Jsou to jakési ekonomizované systémy aktivit, jakási rutina. Bývaly doby, kdy bylo třeba tuto rutinu posilovat a upevňovat nějakými ideologiemi. Tzv. morálka je tedy určitá rutina ve společenských vztazích, upevňovaná a ospravedlňovaná jakousi doprovodnou ideologií.

15
Člověk, který dodržuje pravidla této společenské rutiny, je ovšem tak málo mravním subjektem, jako je člověk, který si osvojil řemeslnou složku nějaké umělecké činnosti, tvůrčím umělcem. A paralelu můžeme dovést ještě dál: tak jako existují lidé bez hudebního sluchu, kteří se naučí zahrát nějakou dost technicky náročnou skladbu na klavír (už na housle by to nešlo!) a přitom nemají potuchy o skutečné hudbě, tak jistě tu a tam existují i lidé, kterým zcela nerbo částečně chybí mravní vnímavost a citlivost, a kteří se přesto naučí obstojně chovat ve společnosti, pokud se nic neobvyklého neděje. A zase naopak, jako existují hudebně nadaní a dokonce geniální lidé, existují také lidé mravně citliví a tvůrčí, a dokonce mravní geniové.

16
Chceme-li vztah umění k mravnosti a mravnosti k umění posuzovat na základě pozorování umělců nebo mravních osobnmostí prostředních nebo druhé kvality, ukáže se brzo, že tam dochází k hojným diskrepancím, rozporům, napětím a také provokacím a pohoršením. Ale to může zajímat nanejvýš psychology a sociology či kritiky a podobně. Rozhodující jsou lidé, u nichž se obojí vzácně doplňuje a snoubí v jednotu velké osobnosti. Po mém soudu žádný velký umělec není a nemůže být vskutku nemravný, ať už se na něho lidé jeho doby déívají jakkoliv. Neostatek mravní vnímavosti a citlivosti a mravní pochybnost jeho lidského jednání a vůbec profilu znamená vždycky zároveň vadu a nedostatek jeho umělecké kvality.

17
To je ovšem zase něco, co není příznačné jen pro vztah umění a mravnosti, ale má platnost mnohem širší. Čím na vyšší stupeň kvality kdo v jednom oboru vystoupí, tím víc jemu samému, ale i jiným na něm začína vadit, co zprvu jakoby vůbec nevadilo, totiž že po jiných stránkách má mezery, nedostatky, vady. Vůbec nám nevadí (nebo jen málo a snadno si zvykneme), když hokynářka mluví jako hokyně a domovnice jako ječivá polnice. Ale jsme naproti tomu šokováni, když vidíme nádherné děvče a to najednou promluví jako děvečka od krav (a prosím za prominutí těch metafor,

nenapadají mne případnější).

18
Rád bych se však nakonec vrátil k těm hluboko skrytým kořenům a kořenovým vlášením, na nichž vlastně všechno veliké záleží. Jsem přesvědčen, že všechno z hlubin čerpané nové, které na jedné straně překonává to, co tu už bylo, ale na druhé straně je velké jen díky tomu, že má co překonávat, je vposledu „stejné krve“, jak to známe z Knihy džunglí. Musel bych tu zace citovat Rádla (tentokrát z Romantické vědy). Ale řeknu to jinak: všechno skutečně velké umění je mravné, tak jako žádná nemravnost není dost umělecká. A mravní genius je svým způsobem velmi blízko umění a velkému umělci, protože také tvoří něco, co tu ještě nebylo, a tvoří to nikoliv do prázdna, ale jako odpověď na nepředmětné výzvy jemu osobně adresované. Existuje něco jako mravní umění nebo umění mravnosti, tak jako existuje varhanní umění nebo umění malby. Pro většinu lidí nezbývá, než si o těch mimořádných lidech, velkých tvůrcích vyprávět, vzpomínat na ně a pokoušet se je alespoň v něčem napodobit, naučit se od nich něčemu – v tomto případě, jak skloubit obojí v jednu osobnost.